

21ste jaargang

nummer 9

september 1985

DAAD
EN
GEDACHTE

**orgaan gewijd aan de problemen
van de zelfstandige arbeidersstrijd**

Bij elke bijzondere handeling
gaat het denken aan het doen
vooraf. Bij het handelen van
klassen of massa's blijkt de
betekenis van het handelen
pas achteraf. Hier gaat de
daad vooraf aan het begrip.

Theo Masseen

DAAD EN GEDACHTE

ORGAAN GEWIJD AAN DE PROBLEMEN
VAN DE ZELFSTANDIGE ARBEIDERSSTRIJD

GEEN VASTE ABONNEMENTSPRIJS

DE UITGAVE ZAL WORDEN BEKOSTIGD UIT
VRIJWILLIGE BIJDAGEN

Redactie en administratie:
Schouw 48-11, 8232 BD Lolystad
Postgiro 307695

HET MERKWAARDIGE GEVECHT BIJ ORGREAVE
OF TE WEL DE BOND KONTRA DE MIJNWERKERS

In de achter ons liggende periode zag 't Britse publiek op een gegeven moment de Britse minister van binnenlandse zaken, Leon Brittan, en een gedeeltelijk invalide mijnwerkersvrouw op het televisiescherm verschijnen. Hun onderwerp van gesprek was de zojuist beëindigde staking die de kolenindustrie een jaar lang voor een zeer aanzienlijk deel had lamgelegd. De minister informeerde, hoe of 't toch te verklaren viel, dat de Britse kompels in zo groot aantal bereid waren geweest zich bittere ontberingen te getroosten omdat Arthur Scargill dat van hen verlangde. De mijnwerkersvrouw gaf de minister lik op stuk. Niet de mijnwerkers, zo zei ze, hebben gedaan wat Scargill wilde, maar Scargill heeft gedaan wat wij van hem verlangden. Wij hebben niet achter Scargill aangelopen, Scargill is door ons gedwongen zich aan het hoofd van onze strijd te plaatsen. De minister had er niet van terug. Wie naar 't bewuste televisieprogramma keek, zag de bewindsman als een gieter afgaan...

We maken melding van deze gebeurtenis omdat ze nog eens duidelijk illustreert, dat het niet meer dan een mythe is, dat de Britse mijnwerkersbond zijn leden een strijd zou hebben opgedrongen, die zij in feite tegen hun zin en uitsluitend uit een soort van 'vakbondstrouw' twaalf maanden zouden hebben volgehouden.

De werkelijkheid, wij hebben daar al eerder en meer dan eens zelfs op gewezen, ziet er volstrekt anders uit. Dat blijkt des te duidelijker naarmate men zich meer in de details van de strijd verdiept. Hoe meer er daarvan ter kennis komen, des te scherper rijst een beeld op, dat volkomen afwijkt van dat wat de Britse en ook de buitenlandse media aan een stuk door hebben geschetst. Waarmee men tijdens de gehele duur van de mijnwerkersstaking had te maken was dit, dat de arbeiders andere wegen bewandelden dan hun zogenaamde leiders en dat deze leiders onafgebroken pogingen in het werk stelden om hun achterban weer onder controle te krijgen.

Bijzonder instruktief in dit opzicht is datgene wat er gebeurd is bij de cokesfabriek van Orgreave, waar vele duizenden postende mijnwerkers een verbitterd gevecht met even zoveel politieagenten hebben geleverd, een gevecht, dat de mijnwerkers géén succes heeft opgeleverd en dat om die reden

wel 'het keerpunt in de staking' is genoemd. Het was inderdaad min of meer een keerpunt, maar in geheel andere zin dan tal van 'linkse' critici van de mijnwerkersbond het hebben bedoeld.

Wie de betekenis van het gevecht bij Orgreave wil begrijpen, dient er zich allereerst rekenschap van te geven, dat de fabriek bij Orgreave de cokes leverde voor de hoogovens van de staalwerken te Scunthorpe. Het was wél de bedoeling van de mijnwerkers, maar het was niet de bedoeling van de bondsbestuurders, dat die staalwerken zouden worden stilgelegd. De vakbonds-bureaucratie wenste bij alles wat zij deed ten volle rekening te houden met wat zij als 'het nationale belang' beschouwde. Zowel bij de mijnwerkersstaking van 1972 als bij de staking in de staalindustrie in 1982 werden de hoogovens gedoofd, wat ernstige schade berokkende. Bij de mijnwerkersstaking van '84 wilden de vakbondsbestuurders - zowel die van de mijnwerkersbond als die van de transportarbeidersbond - iets dergelijks voorkomen. Dat, overeenkomstig hun functie in de kapitalistische maatschappij. Die functie maakte dat zij, ook tijdens het konflikt zoals dat van 't vorige jaar, toch voortdurend het oog gericht hielden op het bedrijfsleven.

Op 6 april 1984 garandeerde MacGahey, de president van de Schotse mijnwerkersbond, dat de staalwerken van Ravenscraig niet zonder kolen zouden komen te zitten. Op 10 april beloofde Jack Taylor, voorzitter van de afdeling Yorkshire van de N.U.M. hetzelfde voor wat betreft Scunthorpe. De staking van de mijnwerkers was toen al een maand aan de gang.

De arbeiders hielden er omtrent hun strijd geheel andere opvattingen op na dan de leiders. Zij wensten uitbreiding van de aktie en zij roerden zich toen ze moesten vaststellen dat de overeenkomsten met de staalwerken, die zogenaamd gesloten werden om deze een beperkte aktiviteit toe te staan opdat de hoogovens niet opnieuw vernield zouden worden, in feite die staalwerken op volle capaciteit lieten doordraaien. In Zuid-Wales, waar met de staalfabriek van Llanvern een soortgelijke overeenkomst was gesloten, werd het cokesbedrijf dat die fabriek bevoorraade, spontaan door de mijnwerkers plat gelegd, vervolgens echter op last van de mijnwerkersbond weer in bedrijf gesteld. Onder druk van de achterban zag de Schotse mijnwerkersbond zich genoodzaakt de aan Ravenscraig toegezegde kolenleveranties tot één enkele trein per dag te beperken. Toen het staalbedrijf daarop kolen per vrachtauto liet aanvoeren, trachtten - op 7 mei '84 - duizend mijnwerkers het konvooi te stoppen. Gevolg: een uitbarsting van geweld die de vakbondsleiders schrik aanjaagt. Ze haasten zich de aanvankelijk toegestane leverantie van 900 ton kolen per dag te wijzigen in.... 18.000 ton per week. Toen de mijnwerkers woedend werden omdat het management zich niet aan de gemaakte afspraken hield, dachten de vakbonds-bureaucraten de woede weg te kunnen nemen door de afspraken aan de praktijk van de managers aan te passen.

Op 21 mei '84 deed zich in een van de hoogovens te Scunthorpe een ontploffing voor doordat de kolen - die overeenkomstig het door Jack Taylor gesloten akkoord werden geleverd - van slechte kwaliteit waren. Nog dezelfde dag begonnen onderhandelingen met de N.U.M. in Yorkshire over de levering van 5.000 ton cokes per week door de cokesfabriek van Orgreave. De volgende dag - de onderhandelingen duurden nog voort - werd het staalbedrijf te Scunthorpe al belegerd door honderden mijnwerkers. Hun optreden lokte onmiddellijk een scherpe afkeuring van de vakbond uit.

Nog voor de onderhandelingen waren afgerond vertrokken op de 23e mei de eerste vrachtwagens met cokes van Orgreave naar Scunthorpe. De mijnwer-

kersvakbond reageerde niet omdat de leiders ervan overtuigd zijn, dat er toch vrijwel meteen een akkoord tot stand zal komen volgens hetwelk een dergelijk transport zal zijn toegestaan. De bond blijft mijnwerkers naar Nottinghamshire sturen om dáár te posten, hoewel iedere dag opnieuw blijkt dat dit geen enkele zin heeft.

Toen 't nieuws van de cokestransporten vanuit Orgreave zich verbreidde kwamen de mijnwerkers spontaan in aktie. Zonder dat de bond daartoe het sein had gegeven werd er bij de cokesfabriek gepost en wel door steeds grotere aantallen arbeiders. De afdeling Yorkshire van de N.U.M. kwam hoe langer hoe meer in een scheve positie. Tengevolge van het 'wilde' posten zag de staalfabriek te Scunthorpe zich genoodzaakt de produktie aanzienlijk in te krimpen. Gezien de gedane beloften kon de N.U.M. niet werkloos blijven toezien. Bovendien dreigden ook elders bij staalfabrieken spontane akties. De kans bestond dat het optreden van de achterban geheel en al aan de controle van de leiding zou ontsnappen. Dat zou hebben betekend, dat de bond voor het management geen betrouwbare onderhandelingspartner meer zou zijn.

Om uit de impasse te raken werd besloten tot een soort van 'werkverdeling' tussen de landelijke leiding van de mijnwerkersbond en de leiding van het distrikt Yorkshire. Scargill (de landelijke president) wekt de indruk, dat hij een 'slag om Orgreave' voorbereidt, van soortgelijke omvang en betekenis als in 1972 de slag om het kolendepot van Saltley was geweest. De politie, dat hebben de afgelopen weken al geleerd, is in 1984 veel beter voor een dergelijke slag toegerust dan destijds. De kans dat een dergelijke slag nu door de mijnwerkers zou worden gewonnen was bijzonder gering. Zou dat niettemin het geval zijn, dan zou daardoor de onderhandelingspositie van de N.U.M. worden versterkt. Overigens had Scargill zich voistrekt niet verzet tegen de overeenkomsten met de staalindustrie ook al leidden die ertoe, dat het gezag van de bond zwaar op de proef werd gesteld. Waarom het hem te doen was, dat was een duidelijk herstel van dat gezag, als het kon door een 'overwinning' bij Orgreave, als dat niet kon, dan toch door een duidelijk blijk, dat 'de generaals' in staat waren geweest 'de discipline' te handhaven. Hij begaf zich derhalve naar Orgreave om zich bij de postenden te scharen en aan hun 'wilde' aktie een kwasi-officieel tintje te geven waardoor het vertrouwen in hem vergroot zou worden zodat 'de generaal' vervolgens 'zijn leger' des te beter zou kunnen manipuleren. Tegelijkertijd zetten de distriktsbestuurders van Yorkshire de onderhandelingen voort en deden zij al het mogelijke opdat de 'slag bij Orgreave' niet uit de hand zou lopen.

Op 28 mei '84 stuurde de N.U.M. 2 à 3.000 mijnwerkers naar Orgreave om te posten. De politie was niet op hun komst voorbereid en ondernam niets. De volgende dag werd er door 5.000 mijnwerkers gepost, maar toen waren er ook even veel politiemannen. Er werd de gehele dag hevig gevochten, maar de arbeiders slaagden er niet in het vertrek van de vrachtwagens met cokes te verhinderen. Het zag er naar uit, dat er de volgende dag nog heviger zou worden gestreden. Arthur Scargill riep 'alle mijnwerkers en allen die bij de vakbeweging waren aangesloten op, naar Orgreave te komen'. Maar het distrikt Yorkshire van de N.U.M. gaf tegenorders. Het stuurde die dag zijn leden niet naar Orgreave, maar opnieuw naar Nottinghamshire. Dat kon Scargill niet beletten, want - zo zei hij - binnen de N.U.M. 'zijn de distrikten nu eenmaal autonoom'. Zo kwam het, dat er op 30 mei maar door enkele honderden bij Orgreave werd gepost. De botsingen met de politie waren wederom bijzonder 'spectaculair', maar aan de afloop kon niet worden getwij-

feld: de overmacht van de politie was buitengewoon groot.

Voor de regering, voor de National Coalboard en voor de staalindustrie was nu het bewijs geleverd, dat het kolentransport niet kon en niet zou worden belet en dat daarbij kon worden gerekend op de steun van de vakbonds-bureaucratie, die dusdanig manoeuvreerde dat het gevaar van een ernstig sociaal konflikt geweken was. Een dergelijk waarlijk ernstig konflikt was ook het laatste wat de vakbeweging wenste.

Inmiddels bleek de achterban niet van zins zich aan deze wens van de vakbonds-bureaucratie te storen. Bij Orgreave werd opnieuw op eigen initiatief door de mijnwerkers gepost. Dat initiatief van de achterban deed de nog steeds aan de gang zijnde onderhandelingen over de toe te stane leveranties mislukken. Het ondermijnde ook de kans op een landelijk kompromis dat een eind aan de staking zou hebben kunnen maken. Het werd duidelijk dat de N.U.M. de mijnwerkers niet in de hand had en dat de bondsleiding derhalve volstrekt niet kon garanderen, dat een kompromis dat zij aanvaardbaar achtte ook door de achterban aanvaardbaar zou worden geacht. Onder die omstandigheden zag Ian McGregor, de president van de Nationale Kolenraad, uiteraard niets in een dergelijke overeenkomst.

De gevechten die dagelijks door zelfstandig optredende mijnwerkers bij Orgreave werden geleverd veranderden de situatie. Ze namen hoe langer hoe meer het karakter van 'opstanden' of 'revoltes' aan van een soortgelijk karakter als die welke in de zomer van 1981 in tal van Britse steden waren geweest. Derhalve moest de vakbond het bewijs leveren, dat de leiders de zaken weer in de hand hadden. Op 18 juni organiseerde de N.U.M. opnieuw een 'gevecht bij Orgreave' teneinde een slag onder leiding van de vakbondsgeneraals te doen plaats vinden. De betekenis van de gevechten op initiatief van de achterban zou daarmee worden verdrongen.

Toen echter liepen de zaken pas goed uit de hand. Een deel van de mijnwerkers begreep dat de frontale aanvallen op de politiemacht, zoals 'de generaals' die organiseerden, tot mislukking waren gedoemd. Via een omweg en een achteringang slaagden de betrokken arbeiders er in de cokesfabriek te bezetten. Dat was effectief, maar geenszins de bedoeling van de vakbond. Deze distancieerde zich van de bezetters, liet ze aan hun lot over, met het gevolg, dat ze konden worden verdreven. Niettemin: die bezetting leidde ertoe, dat ook elders bezettingsakties werden ondernomen.

In Kent bezetten honderden mijnwerkers de schachten van de mijn Betseshanger. De plaatselijke vakbondsleiders zorgden ervoor, dat zij die bezetting opgaven. In Derbyshire werden de mijnen van Shirebrook door 400 arbeiders bezet. De vakbond liet ze in hun hemd staan en hun aktie bleef geïsoleerd. Daardoor kon de politie ze verdrijven. Niettemin, het feit, dat op drie verschillende plaatsen, geheel onafhankelijk van elkaar en geheel spontaan bezettingsakties ontstonden, bewees dat de achterban van de N.U.M. zich gereed hield op h  ar manier de impasse te doorbreken waarin de staking verkeerde tengevolge van de manoeuvres en manipulaties van de bond. Kort daarna werden ook in Wales en wel te Port Talbot, soortgelijke akties ondernomen. Het is om die reden, dat het gevecht bij Orgreave het keerpunt in de staking kan worden genoemd. Het keerpunt, niet omdat de nederlaag van de vakbond sindsdien onontkoombaar werd, maar 't keerpunt omdat sindsdien de vakbond al het mogelijke deed om een overwinning van de arbeiders zelf te voorkomen.

Sinds de gevechten bij Orgreave organiseert de N.U.M. geen massa's meer om waar dan ook te posten en telkens wanneer de achterban poogt hen

daartoe te dwingen, werden die pogingen gesaboteerd. Dat brengt dan ten slotte de achterban ertoe hoe langer hoe meer zelfstandig te gaan optreden. Wat in feite ook al vóór Orgreave het geval was, maar niet zo duidelijk zichtbaar, dat treedt ná Orgreave duidelijk op de voorgrond, dit namelijk dat er in wezen sprake is van t w e e stakingen: één van de bond en een van de mijnwerkers zelf. De werkelijke betekenis van 't gevecht om Orgreave is deze, dat door de onmacht van 'de generaals' de kracht van 'de soldaten' toenam. De strategie van de vakbond joeg de tegenstander geen schrik aan; de tactiek van de achterban joeg de vakbondsbureaucratie de stuipen op het lijf.

=====

NIET IETS OM ZICH OVER OP TE WINDEN

Dat er weer eens bepaalde lieden geschokt dan wel verontwaardigd zijn is niet onmogelijk. Een burgemeester die tot de Partij van de Arbeid behoort en een bijbaan wil, notabene als voorzitter van de een of andere werkgeversvereniging en dan nog wel met een salaris van 48 duizend gulden en een even hoge onkostenvergoeding, is dat niet schandalig en ongehoord? Nee, zeggen wij, wij kijken er volstrekt niet van op en wij beschouwen het niet als iets om zich over op te winden.

Maar een socialist.... Voorzitter van een werkgeversvereniging.

Niks 'socialist'. De PvdA heeft niets met het socialisme te maken en het is zeker geen partij die de belangen van de arbeiders behartigt. Deze partij is er een, die de vooruitstrevende vleugel van het ondernemersdom vertegenwoordigt en vooraanstaande figuren van deze partij verrichten aan één stuk door bijzonder goede diensten voor het kapitalistisch bedrijfsleven, hetzij direkt, hetzij indirekt als wetenschapsman of adviseur. Dat burgemeester mr. M. Zijlstra van de Groningse gemeente Termunten voor een bepaalde groep w e r k g e v e r s wil gaan optreden verbaast ons al evenmin als de kronkel- en sluipwegen van de PvdA-ekonoom prof. Heertje onze verbazing wekken. Aan hun daden kleeft niets dat voor kopstukken van de burgerlijke maatschappij ongewoon zou zijn. Het zou ons meer verbaasd hebben indien wij vernomen hadden, dat Termuntens burgemeester een fors bedrag als steun aan de een of andere 'wilde' staking zou hebben willen storten. Leden van de Partij van de Arbeid hebben voor de noden van arbeiders - althans zolang de verkiezingen nog verre zijn - geen oog. Ze zijn er wel op gespist forse bedragen binnen te halen.

"De kosten zijn reëel, het salaris is normaal", heeft Zijlstra verklaard. Tja, zeggen wij, als je het vergelijkt met wat sommige anderen weten te deklarereren, dan kan dat misschien moeilijk worden tegengesproken. Maar 48 mille voor een bijbaantje? Mogelijk is dat 'normaal' in de kring van de funktionarissen van de Partij van de Arbeid. Maar is er één arbeider die dat bedrag verdient met een bijbaantje, of een werkloze? En wat te denken van de tijd die de burgemeester voor dat bijbaantje kennelijk beschikbaar heeft? Of van het feit dat zijn partij voortdurend betoogt, dat we geen opeenhoping maar spreading van functies moeten hebben teneinde de werkgelegenheid te verbeteren?

=====

D i s k u s s i e

A R B E I D E R S I N H E T D E R D E R I J K (Slot)

Gevaarlijke vragen hebben we ons in de eerste helft van deze beschouwing gesteld. Dat wil zeggen, gevaarlijk zijn deze vragen op zijn minst in hun implicaties. Want op de eerste vraag, of in het Derde Rijk onder de terreur van de nazi's soms de klassenstrijd had opgehouden te bestaan, wisten we eigenlijk het antwoord al. Ook zonder de uitvoerige dokumentatie van de geschiedvorbser Tim Mason hadden we al kunnen bevroeden dat waar kapitalistische produktieverhoudingen heersen - en waar heersten die duidelijker dan in nazi-Duitsland? - sprake is van massaal optreden van de Duitse arbeiders ter verdediging van hun positie. Soms kon dit optreden zover gaan - Mason weet dit aannemelijk te maken - dat het nazi-bestel wezenlijk werd bedreigd en slechts kon worden gered doordat de Duitse machthebbers hun toevlucht namen tot oorlog. Maar soms ook kon *ditzelfde* optreden - en hier ligt het wezen van het probleem dat wij aansneden met onze tweede vraag: wat bleef er over van die 'ingebakken' waarden van de arbeidersbeweging die vóór 1933 voor vanzelfsprekend werden gehouden (solidariteit vooral)? Wat is dat voor klassenstrijd, die elementaire normen als solidariteit met voeten treedt? - soms kon *ditzelfde* optreden evengoed blijven binnen de logika van het nazi-systeem.

Als voorbeeld voerden wij aan, dat tot aan de nederlaag bij Stalingrad van de Duitse arbeiders een massief verzet uitging tegen alle pogingen om ten behoeve van de oorlogvoering hun levensstandaard te verlagen maar dat zij tegelijkertijd wél ook profiteerden van de systematische en grenzeloze uitbuiting van de buitenlandse dwangarbeiders. Was in de talrijke uitwassen die in dit geval zijn geboekstaafd sprake van enkel individuele normovertreding door Duitse arbeid(st)ers (maar dan wel op zeer grote schaal)? Of kan men bij een dergelijke massaliteit niet meer van individuele verantwoordelijkheid spreken en ging het dus om het handelen van de Duitse arbeiders als klasse tegenover Poolse, Russische, Franse en andere arbeiders? Blijkt ook in dit geval de betekenis van het handelen van klassen of massa's pas achteraf? Als in kollektief handelen het bewustzijn (de gedachte, de moraal) een ondergeschikte rol speelt, wat in de daden van de Duitse arbeidersklasse in het Derde Rijk is dan werkelijk tot de klassenstrijd te rekenen? Het passieve verzet tegen de nazi's? Of de plooibare aanpassing aan de terreur tegen de buitenlandse dwangarbeiders? Zoveel verslagen, zoveel vragen, om met Brecht de bolsjewiek te spreken.

Goed, we gaan het dus hebben over klasse en moraal, over klasse en kultuur. Over de klassekultuur van de arbeiders. Klassekultuur zoals opgevat door juist die oude arbeidersbeweging die in 1933 zonder slag of stoot ten onder ging en zoals die metterdaad werd opgevat door de arbeiders zelf. Tussen beide soorten van klassekultuur bestaat verschil, zij het een verschil dat niet voor altijd vast ligt en van geval tot geval anders kan zijn. Men kan bijvoorbeeld zeggen dat 'solidariteit' een voor de klassekultuur van de arbeiders typisch begrip is: voor stakers wordt in arbeiderswijken geld opgehaald, een straat loopt te hoop bij een dreigende huisuitzetting, enzovoort. Maar het wordt al anders, wanneer een partij of vakbond uit naam van de solidariteit probeert de arbeiders te bewegen met

een magere CAO genoeg te nemen (solidariteit met de werklozen, bijvoorbeeld). Dit is de politieke solidariteit van de georganiseerde arbeidersbeweging, die uit is op doelen die ver van het arbeidersleven afstaan en soms ook in botsing komt met de feiten die men in dat dagelijks leven ondervindt (van alle magere CAO's is nog geen werkloze beter geworden). En dan is er ook nog een grensgebied, waar de 'politieke' en de 'sociale' solidariteit in elkaar overgaan. Dat is bijvoorbeeld bij solidariteitsstakingen vaak het geval. In een tijd van economische crisis, waarin de arbeiders in de eerste plaats voor zichzelf en hun gezin moeten opkomen, kunnen partijen of vakbonden - zo ze dit al willen - nauwelijks aanhang krijgen voor solidariteitsstakingen van haven- of transportarbeiders met hun stakende makkers elders. Het hemd is nader dan een door derden aange trokken rok en klassekultuur is mooi voor in de schouwburg (soms). Het komt echter evengoed voor - in tijden van grote maatschappelijke spanning - dat de arbeiders overgaan tot solidariteitsstakingen die veel verder gaan dan de op politiek effect berekende solidariteit waartoe de organisaties oproepen.

Een doorslaggevende maatstaf voor het beoordelen van wat nu werkelijke en wat nu veronderstelde klassekultuur is, ligt daarmee in de onmiddellijke leefomgeving van de arbeider, diens vrouw of werkende schoonzus. En dan hebben we het niet over strikte 'belangen', de zuivere centenkwes tie dus, maar over een heel leefpatroon. De centen spelen in dit patroon uiteraard een overheersende rol (in de zin dat het gebrek eraan allerlei beperkingen oplegt), maar ook zijn belangrijk de rolverdeling tussen man en vrouw, de aard van de buurt en het bedrijf, de algemene politieke situatie en de gezamenlijk beleefde geschiedenis van een arbeidersgemeenschap. Door aldus het begrip 'klassekultuur' te omschrijven kunnen we in ieder geval alvast afstand nemen van de opvatting die - in een op zichzelf nuttige poging om ideologieën over 'klasse' en 'klassenstrijd' te ondergraven - alles wat met 'klasse' te maken heeft reduceert tot akties rondom het loonzakje. Men kan rustig stellen dat het klassenstrijd is als Duitse arbeiders proberen om zonedig met behulp van het Arbeidsfront hun arbeidsvoorwaarden te verbeteren; men moet alleen niet de zaken op de spits drijven door te zeggen: het was klassenstrijd, *want* het ging buiten het Arbeidsfront om, *want* dit was wars van akties voor materiële belangen. Met zo'n uitspraak onderschat men de arbeiders én de nazi's (was het niet de Nederlandse aartsfascist Rost van Tonningen, die in 1940 zei dat de arbeiders wel lid zouden blijven van het NVV als ze daar loonsverbeteringen door zouden krijgen? Hij vergiste zich, maar alleen omdat hij van Duits-Oostenrijkse verhoudingen uitging).

In deze nieuwe ronde van ons betoog komt dus de vraag van de 'medeplichtigheid' weer aan de orde. Als men kan zeggen dat de Duitse arbeiders niets anders deden dan zich volledig terugtrekken op de strijd om 't loonzakje en dat zij enkel daarmee het vege lijf van de klassenstrijd redden, in hoeverre hielden zij dan alleen al door hun klassenstrijd het Arbeidsfront (om van de overige nazi-organisaties te zwijgen) in stand? De onge rijmdheid van deze vraag is duidelijk voor degene die onderscheid weet te maken tussen klassekultuur en -moraal als een konkreet geheel van waarden, behorend bij een konkrete arbeidersgemeenschap, en klassekultuur als abstrakt begrip, als politieke ideologie. Het is een vraag als: waarom houden de arbeiders in de hengelsportverenigingen het visserijbeleid van de EG in stand? Hoe aansprakelijk waren de de jaren '30 de Enschedese wevers,

spinners en werklozen van de 'Vereniging Vrienden van de Sovjet-Unie' voor het gejaag in de Russische textielindustrie? Hoe schuldig was de RK Lederbewerkerbond aan de politiek van Pius XII? Maar al zijn deze vragen ongerijmd, dat wil nog niet zeggen dat de arbeiders dus ook niet betrokken waren bij *Kraft durch Freude*, de hengelsport of het geloof in Rusland resp. de kerk. Deze maakten wel degelijk onderdeel uit van hun leefwereld en van hun cultuur, en in relatie tot die leefwereld kan men dan ook spreken van een *klassecultuur*. Maar naarmate dezelfde organisaties zich meer en meer losmaken van die direkte omgeving van de arbeiders, kan men ook minder spreken van actieve betrokkenheid van de arbeiders als groep of klasse hierbij. Zoals er bij stakingen in een arbeidersgemeenschap ook onderkruipers zijn, zo zijn er op het sociale vlak ook lieden die via deze verbanden hun groep of klasse willen of moeten ontstijgen. De danskampioen komt te werken bij Goebbels' Propagandaministerie, de natuurvriend vraagt grond aan in het *Ostland* of meldt zich bij Skorzeny's *Gebirgsjäger*, de ijveraar kiest tussen SS en Sovjet-Unie. En de meerderheid drukt zich bij politieke keuzen, voorzover die vallen buiten de eigen leefwereld.

Over de politieke opvattingen van de arbeiders hebben we al met al nog steeds niets gezegd. Die zijn ook niet altijd even helder afgebakend, zoals in het geval dat we de vorige keer aanhaalden van de communistisch gezonde schoonmaakster die vanwege mogelijk werk voor haar man op de bende van Hitler stemde. En voorzover die wel helder zijn afgegrensd, kunnen we allerhande schakeringen vinden: nazi's (van SS en SA tot de populistische vleugel van de Strassers), christelijk georiënteerden, Duitsnationalen, SPD, KPD, nationaalbolsjewieken etc. Hier geldt het omgekeerde van hetgeen wij hierboven als voorbeeld aanhaalden. Zoals de plaatselijke concertvereniging politiek wordt voortgezet in *Kraft durch Freude*, zo krijgt de nationale politieke stroming op plaatselijk niveau de bekende trekjes van de plaatselijke verhoudingen: de ene boer in het dorp sluit zich aan bij de nazi's om de andere boer als burgemeester te wippen en om een stem te hebben in de verdeling van het nieuwe ontginningsproject; de bisschop blijft z'n oude vrienden trouw en mengt zich onder de nazi's, terwijl de kapelaan in de fabrieksstad droomt van een gebedskring tegen Hitler; arbeidersjeugd sloot zich na het verbod van hun jeugd- en sportverenigingen aan bij de *Hitlerjugend* om zo ongestoord mogelijk hun oude activiteiten voort te kunnen zetten. Een Hitlerportret in hun blokhut in het bos was daarvoor een schappelijke prijs, dat beet de aanwezigen niet.

Als dus een bepaalde arbeidersgemeenschap in het Duitsland van 1933, onder de druk van de SA-terreur, het ineens stortten van de oude arbeidersbeweging of wat dan ook, plotseling van kleur verwisseld, van rood naar bruin, betekent dit dan ook dat daarmee het hele leven van die arbeidersgemeenschap uit zijn voegen was getild? Ja en nee. Direkte acties ter verbetering van de arbeidsvoorwaarden waren nimmer meer mogelijk en de knokploegen van de ondernemer waren voortaan officieel verlengstuk van de politiek. Werklozen werden voor eventueel werk nog strenger dan vroeger beoordeeld op hun politiek verleden. Maar aan de andere kant hadden de nazi's de arbeiders nodig voor de oorlogsindustrie, en zo hadden omstreeks 1937-1938 ook diegenen werk die al een paar jaar gevangenis of kamp achter de rug hadden. Afgezien van de konstante angst voor verklikkers, die iemands leven konden verwoesten omdat hij aan de stamtafel had gezegd dat Hitler een lomperik was die moest verrekken 1), stonden de arbeiders weer betrekkelijk sterk. Maar dit was zo, omdat zij arbeider waren en niet omdat een

groot deel van hen vroeger tot de arbeidersbeweging had behoord. En als zij niet van deze relatieve sterkte gebruik maakten om het onderdrukkende nazi-regiem ten val te brengen, dan was het omdat die vroegere arbeidersbeweging vóór 1933 al evenmin volledig vat op de arbeiders had gekregen als de nazi's erna.

We gaan hier nu niet betogen, dat in principe de sociaal-democratische vakbonden en het DAF, de *Rote Falken* of de *KJ* en de *Hitlerjugend* lood om oud ijzer waren. Dat waren ze niet. De nazi-organisaties waren van boven tot onder volgens het leidersbeginsel georganiseerd en berustten op opgelegde discipline en drill. De 'officiële' klassecultuur in de organisaties van SPD en KPD kenden natuurlijk evengoed hun discipline en een verregaande onderschikking aan 'het ideaal', maar werden toch ook sterk gekenmerkt door de kultus van de kameraadschap en van de solidariteit. Gelijkheid en saamhorigheid waren de grote waarden die de 'officiële' klassecultuur met die van de arbeidersgemeenschappen verbond. Maar aan de andere kant had van oudsher de oude arbeidersbeweging de strijd voor de materiële belangen en de nadruk op de arbeiderswaarden steeds gezien als hefboom in dienst van een politiek doel. De 'sociale kwestie' diende te leiden tot maatschappijhervorming, tot gelijkberechtiging van de arbeider als burger. Tot dit doel moest het elementaire verzet van de arbeiders tegen hun uitbuiting in banen worden geleid en moesten de arbeiders worden opgevoed tot 'bewuste politieke actie'. Op dit punt konden de waarden van de officiële arbeidersbeweging en van de beweging van de arbeiders wel eens uiteen gaan lopen, of beter gezegd, bereikten zij nooit een volledige versmelting.

Het uitblijven van een dergelijke versmelting van twee soorten arbeiderskulturen is 't grote thema van een boek van Erhard Lucas over 'de mislukking van de Duitse arbeidersbeweging' 2. Als auteur van een buitengewoon goede geschiedschrijving van de opstand van de Ruhrarbeiders in het jaar 1920 verdient Lucas reeds onze aandacht. En wanneer hij probeert na te gaan waarom in Duitsland de arbeidersbeweging (hij bedoelt de 'officiële' arbeidersbeweging) er nooit in is geslaagd een de arbeiders direkt aansprekend alternatief voor het bestaande te bieden, is zijn ongewone analyse van de officiële en de 'sluimerende' waarden in de arbeiderscultuur voor ons al helemaal interessant. Lucas brengt de stelling van zijn boek op twee manieren onder de aandacht: een konkrete, aanschouwelijke en een analytische. De eerste manier is eenvoudig het verhaal van een arbeidersgezin in het Ruhrgebied, dat met de schrijver contact heeft gezocht omdat hij zich interesseerde voor de opstand van de Ruhrarbeiders in 1920. Van dit gezin zijn in 1920 de vader en zwager van de man vermoord door de politie; dit voor man en vrouw verwoestende feit is echter sindsdien konsekwent doodgezwegen. Doodgezwegen door het arbeidersgezin uit angst voor repressailles van het overmachtige 'rechts'. Doodgezwegen door de arbeidersbeweging, omdat haar politieke zaak niet is gediend met het treuren om de doden: zij zijn 'gevallen in de strijd', hun 'offer' moet worden aanvaard omwille van het 'algemene' belang. Van twee kanten wordt hier het menselijk aandeel in een gebeurtenis, 't emotionele aspekt van de geschiedenis tot 'verboden geschiedenis' verklaard, uit angst en uit de politieke logika van de arbeidersbeweging (de SPD maande tot vergeten omwille van de vrede met de ordetroepen, de KPD maakte van de doden 'martelaren' voor een 'zaak', de hare uiteraard).

Het politieke gebruik dat de arbeidersbeweging van mensen maakt wordt na deze schrijvende illustratie door Lucas systematisch geanalyseerd. Hij

bekijkt een reeks van verschijnselen in de Duitse arbeidersbeweging, die stuk voor stuk aangeven hoezeer de gebruiken van de *burgerlijke* politiek (zij het dan in geradikaliseerde vorm) door de oude arbeidersbeweging zijn overgenomen. Dat is in de eerste plaats de traditie van de arbeidersbeweging als mannenbeweging: terwijl de vrouw opdraait voor het huishouden bezoekt de man vergaderingen, praat na aan de stamtafel, doet thuis aan zelfstudie en verwijt dan zijn vrouw dat zij hem met haar huiselijke zorgen van de strijd van de arbeidersklasse afhoudt. Ook de hele symboliek van de arbeidersbeweging is van deze rolverdeling doordrenkt. 'En dat is het heerlijke, het grote op de aard': de banier blijft staan, ook als de man valt' was de slotregel van een lied dat door de hele arbeidersbeweging tot in de jaren '20 gezongen werd. De verwantschap met de rechtse symboliek ligt voor het grijpen. Niet alleen luidt bijvoorbeeld de tekst van een fel omstreden monument in Hamburg 'Ook als wij sterven, Duitsland zal blijven leven', maar zo is er ook een soldatenlied uit de Eerste Wereldoorlog dat in 1919 werd aangepast tot lied van de Spartakusopstand, 'Auf, auf zum Kampf' en dat door de nazi's op hun beurt weer in 't Horst Wessel-lied werd omgedoopt. In al deze militair aandoende strijdlust voor de zaak der arbeiders was de strijd van de vrouwen een vreemd element. De vrouwen vormden geen geordende cohorten met ontplooide banieren, maar streeden een spontane strijd, niet voor een 'zaak' maar omdat hun de nood van het gezin tot de lippen gestegen was.

De ideologie van de arbeidersbeweging, hoe 'materialistisch' zij ook beweerde te zijn, werd in beslissende mate opgebouwd uit elementen van de 'materialistische wereldbeschouwing' van de vooruitstrevende burgerij in de laatste helft van de negentiende eeuw. Tegenover de godsdienst stelde deze 'wereldbeschouwing' de wetenschap, tegenover de 'geest' de 'materie'. Dit betekende dat ook aan maatschappelijke ontwikkelingen een 'wetmatig' karakter werd toegekend, en 'wetmatig' was het dus ook dat 'hogere' vormen van maatschappelijke organisatie de overwinning zouden behalen op vroegere vormen die een trap lager stonden. Aan dit 'wetenschappelijk weten' ontleende de arbeidersbeweging het besef van haar historische roeping. Ook al was de bijdrage van de individuele arbeider aan de kollektieve zaak maar nietig, zij gaf hem toch zijn eigen plaats in een ontwikkeling van wereld-historische betekenis. En dan moet je hem dus ook niet over vuile sokken aan zijn hoofd komen zeuren.

Erhard Lucas merkt terecht op, dat al deze materialistische kennis van het 'wetenschappelijk socialisme', vergaard na de moeizame lektuur van auteurs als Büchner en Haeckel, de 'bewuste arbeider' al snel een gevoel van overwicht op zijn onwetende klassegenoot placht te geven. Een scheiding was tot stand gebracht tussen de één die de bewegingswetten van de geschiedenis kent en de ander die op dat punt nog moet worden 'voorge-licht'. Hier ligt de oorsprong van de tweedeling in kader en achterban. Dit is volgens Lucas ook de bron van de fatale scheiding tussen het socialisme van het weten en het socialisme van de liefde, zoals hij dat noemt. Daarmee bedoelt hij dat uit 't 'wetenschappelijke' socialisme alle wensen, dromen en verlangens van de gewone arbeiders werden uitgebannen en plaats moesten maken voor de van bovenaf onderwezen theorie van het historisch materialisme in zijn door Kautsky gecanoniseerde vorm. Hoop op een beter leven is dan alleen nog maar toegelaten in de vorm van een wetenschappelijk onderbouwd toekomstoptimisme, rouw om de doden wordt zakelijk weggezet in het hoekje van de 'noodzakelijke offers voor het goede doel'. Want

als men gaat toegeven dat er ook nederlagen kunnen zijn, wordt het hele ijzeren optimisme van het 'wetenschappelijke socialisme' op losse schroeven gezet. De arbeiders moesten maar zelf, individueel, in het reine zien te komen met hun verliezen. Troost was voor de oude arbeidersbeweging een onbekend begrip. Geen wonder, aldus Lucas, dat in die streken waar de godsdienst voor de arbeiders nog zijn betekenis had behouden de sociaal-democratie weinig aantrekkingskracht had. In deze streken kwamen de katholieke vakorganisaties tot bloei, en de wederzijdse verkettering van deze twee soorten arbeidersorganisaties heeft volgens hem de arbeidersbeweging als geheel verzwakt tegenover de nazi's.

Het ijzeren vooruitgangsoptimisme kreeg door de Eerste Wereldoorlog een forse knauw. Vooral in de jaren '20 kregen daarom pogingen een kans om naast de strijd voor de politieke en economische belangen van de arbeiders ook de strijd voor een nieuw soort leven te stellen. Lucas gaat uitgebreid in op de pogingen in deze richting van de *Vrije Volkshogeschool* in Remscheid, en op de manier waarop de KPD - die optrad als de erfgenaam bij uitstek van het rationele vooruitgangsgeloof - deze stroming in de kiem smoorde. Alle pogingen om gestalte te geven aan een nieuwe arbeiderscultuur waren volgens de KPD slechts een utopistisch experiment en een verloren gaan van kostbare werkkraft voor de klassenstrijd. Veel arbeiders zagen het echter niet zo, getuige de massale toeloop naar de Zonnewende-feesten die deze Volkshogeschool in het begin van de jaren '20 jaarlijks organiseerde. Tegelijk echter bereidde de invoering van duidelijke kultus-elementen en van heidense - want anti-religieus bedoelde - rituelen de voedingsbodem voor latere ideologieën die zich tot de arbeiders wilden wenden. Hendrik de Man en de nazi's hebben rijkelijk uit deze bron geput.

Hier ligt een duidelijk raakpunt tussen de 'sociale' en de 'politieke' klassecultuur, dat nader zou moeten worden onderzocht. Maar Lucas laat het bij de vaststelling, dat het uitbreken uit de sjablonen van de officiële partij-ideologie en het ontwikkelen van nieuwe gemeenschapsvormen al snel gepaard ging met een teruggrijpen op (voor-)religieuze symbolen. Hij verdiept zich niet in de aard en functie van deze symbolen - waarmee, zoals de Britse historicus Edward Thompson heeft duidelijk gemaakt, binnen één bepaalde godsdienst totaal verschillende verwachtingen van totaal verschillende klassen kunnen worden uitgedrukt 3) - en kiest ervoor alleen een oordeel uit te spreken over de waarde van enkele van die symbolen. Deze psychologische benadering - wij herkennen de invloed van Lucas' adviseur Theweleit 4) - kan op een bepaalde manier haar nut hebben. Zoals Lucas zich afzet tegen de wijze waarop in de traditie van de arbeidersbeweging 't begrip 'slachtoffers' de doden op een voetstuk plaatst en de dagelijkse strijd van de arbeiders waaraan zij deelnamen tot iets abstrakts maakt, dat tot de levenden geen enkele betrekking meer heeft, draagt bij tot begrip van hetgeen de Duitse arbeiders heeft bewogen. Lucas' ontluistering van het 'slachtofferdom' gunt ons een blik op de angst van gewone mensen, zoals die wordt opgeroepen met een schitterende passage van de schrijver Franz Jung over de intimidatie van de arbeiders door SA en SS op de 1-meiparade van 1933. Of op de schaamte van velen over hun eigen rol in de oorlog, tot uiting komend in zelfmoord, depressies, alcoholisme, en vooral in zwijgen, ook tegenover vrouw en kinderen.

Dit zijn belangrijke zaken, die we terdege ter harte moeten nemen. We hebben immers al gesteld, dat de klassenstrijd niet louter een zaak is van strijd om de centen, en dat ook hun subjektieve ervaringen een rol spelen.

Maar - en dit is de kern van ons probleem met het boek van Lucas - 'subjektief' is nog niet 'individueel'. Het is waar dat de arbeiders, die vóór 1933 of zelfs later nog doordrongen waren van de oude waarden van de arbeidersbeweging, geïsoleerd raakten zodra zij opgeroepen werden voor de *Wehrmacht*. Aan het front of als soldaat van een bezettingsleger kwamen velen van hen in situaties terecht waar zij dingen moesten doen die met de waarden van de arbeiderscultuur geheel in strijd waren. Moord en plundering werden voor hen heel normaal. Na de oorlog was er in de Duitse openbaarheid geen plaats voor verwerking van de innerlijke konflikten van de aanhang van de oude arbeidersbeweging 5). Een openbare plaats voor berouw of bezinning op de morele catastrofe die de oorlog teweeg had gebracht, ontbrak. Dit leidt Lucas tot de konklusie, dat dit onverwerkte verleden de Duitse arbeiders nog wel eens op kan breken: 'de moordenaars staan niet meer buiten, maar binnen; ieder heeft nu iets van een moordenaar in zich. En het zwijgen heeft deze moordenaars met rust gelaten, dat betekent ook: rustig *groter laten worden*. Het alomtegenwoordige zwijgen is een verbond der moordenaars geworden, die besloten hebben zich in fatsoenlijke burgers te veranderen en die het toch altijd zullen blijven houden dat zij elkaar doorzien'.

Lucas keert hier terug tot het probleem van de individuele schuld, ook al is het een kollektief probleem dat deze schuld nooit in politieke termen is vertaald. Maar hoezeer deze schuld ook drukt op zeer velen uit de oude arbeidersbeweging, daarmee is nog geen eind gekomen aan de beweging van de arbeiders als zodanig. Wij zijn bang dat Lucas zich hier als domineeszoon en ex-theologiestudent teveel heeft laten leiden op de paden van de individuele moraal en daarbij de omstandigheden die die moraal mede vorm gaven teveel heeft verwaarloosd. Meer had hij moeten kijken naar de benadering van een groep Britse historici, die hem via een andere raadsman, Michael Vester, toch goed bekend had moeten zijn. Terwijl Lucas de gebeurtenissen in het Derde Rijk ziet als een *moreel probleem* voor de arbeidersbeweging, onderzoeken deze Engelsen strijd en nederlaag van de arbeiders vanuit de vraag hoe deze ervaringen door de arbeiders in hun opvattingen zijn verwerkt. Of zij zich daarbij door de bijbel dan wel door Dietzgen hebben laten inspireren is dan niet belangrijk 6).

Lucas heeft zelf een aanzet gegeven tot begrip van het verschil tussen 'politieke' en 'sociale' arbeiderscultuur, met zijn voorbeeld van de Volkshogeschool in Remscheid. Maar hij zet deze lijn van denken niet door tot in de vragen hoe de hoop op een nieuw soort leven zich voortzette juist in het Derde Rijk en hoe de nazi's daarvan gebruik maakten. Of de vraag hoe de solidariteit in arbeiderskring voortleefde, niet politiek, als 'gebod' van de oude arbeidersbeweging, maar sociaal, als hulp aan iemands gelijken. In deze zaken helpt de machteloze vraag naar het waarom van het falen van de oude ideologie, naar het verwerken van een persoonlijke schuld tegenover oude idealen, ons niet verder. We moeten kijken naar de reëel bestaande produktieverhoudingen, waaruit de oude arbeiders naar het front verdwenen waren of er rondliepen als éénbenige chefs. De plaats waar de sociale ideologie gemaakt wordt is nog steeds het werk en het thuis van de arbeidersgemeenschappen, en het nieuwe soort mensen dat daar gaat overheersen bestaat uit overwegend vrouwen en dwangarbeiders. Er is trouwens, en dat is even belangrijk voor het verdwijnen van de socialistische ideologie als de nazi-terreur, ook een nieuw soort produktie ontstaan. In plaats van de oude, in principe nog ambachtelijke produktie-

wijze in de fabrieken (die maakte dat de arbeiders zich voor hun werk verantwoordelijk voelden en het zelf konden organiseren) was in het Derde Rijk de alleenheerschappij van de lopende band ingevoerd. Alle werk was zó verknipt, dat de arbeiders alle kans om zich voor hun werk te interesseren ontnomen werd (over de dwangarbeiders hebben we het niet eens). Zo probeerden de nazi's de vrouwen naar het moederschap te drijven, en daarna weer terug naar de fabriek, want het gezin alleen was wegens de verveling en wegens het geld voor de vrouwen geen alternatief 7).

In de arbeidersgemeenschappen, voorzover die in de toenemende chaos van de oorlog bleven bestaan, ontstond een nieuwe stemming, waarin de afkeer van werk als zodanig, van discipline en 'inzet' steeds groter werd. Een atmosfeer ontstond, die dwars inging tegen de voortdurende eis van de nazi's om de soldaten aan het front niet af te vallen, en die 'vrij zijn' en 'zelf leven' als belangrijkste waarden had. Onder de arbeidersjeugd in de grote steden ontstonden groepen die, na het sluiten van de danslokalen sinds Stalingrad, de natuur introkken en nieuwe omgangsvormen ontwikkelden om zich aan de druk van alle dag te onttrekken. Dit uitte zich in allerlei vorm: zelfs in de *Hitlerjugend* kwam het tot besmukte anti-oorlogsdemonstraties. 't Meest politiek waren de *Edelweisspiraten*. Deze vormden soms met deserteurs en ondergedoken dwangarbeiders groepen die levensmiddelen roofden en in Keulen zelfs het Gestapo-hoofd neerschoten 8). Wijd verbreid waren ook die groepen, die blijk gaven van een onpolitieke verzetshouding (onpolitiek? Wat was in het nazi-systeem dan onpolitiek?), die zich kenmerkte door een volkomen nihilistische houding tegenover de maatschappij. Het enige waar deze jongeren, *Swing-Leute*, *schlurfe* of in Parijs *Zazous* genaamd, om gaven was Amerikaanse muziek en veelkleurige klaren. Dit was niet alleen een breuk met de nazi-maatschappij, maar ook met de oude idealen van de arbeidersbeweging 9).

Het zijn niet enkel de nazi's, maar vooral de kapitalistische productieverhoudingen geweest, die in het Derde Rijk in verhoogd tempo werden gemoderniseerd, die aan de ideologie van de oude arbeidersbeweging de nekslag hebben gegeven.

-
- 1) In de jaren 1936-'39 hadden de overgebleven kaders van vooral de KPD hun pogingen opgegeven om via verspreiding van vlugschriften een massale protestbeweging van de grond te krijgen. Wat de Gestapo nu merkte van 'geestelijk verzet' waren eerder de vriendenkringen die de politieke situatie bespraken of naar buitenlandse zenders luisterden. Ook verbitterde uitspraken van geïsoleerd geraakte activisten vielen soms te beluisteren, of van arbeiders wie het griefde dat zij om hun 'rode' verleden als tweederangs mensen werden behandeld. Opmerkelijk is de konklusie van een onderzoek in de Beierse stad Augsburg ten aanzien van de KPD. Zij luidt, dat de strak georganiseerde opzet van de kommunistische illegaliteit het verzet lang niet altijd ten goede kwam. 'Plaatselijke omstandigheden, persoonlijke betrokkenheid en nauwe, dikwijls familiebanden waren wezenlijke voorwaarden voor de illegale activiteit. Zij maakten vaak de uitvoering van geheime instructies pas mogelijk, of verhinderden die juist. Ook in het kommunistische verzet speelden spontaniteit en de bijzondere kwaliteiten

van elke groep of centrale figuur alsook duidelijke afwijkingen van de officiële leer en richtlijnen van de partij een wezenlijke rol'. Zie: Gerhard Hetzer, 'Die Industriestadt Augsburg. Eine Sozialgeschichte der Arbeiteropposition', in: Martin Broszat e.a. (red.), *Bayern in der NS-Zeit*, München 1981, blz. 174-178.

- 2) Erhard Lucas, *Von Scheitern der deutschen Arbeiterbewegung*, Bazel/Frankfurt 1983.
- 3) Men zie diens analyse van het methodisme in *The making of the English Working Class*, hoofdstuk XI, Harmondsworth 1963.
- 4) Klaus Theweleit, schrijver van het boek *Männerphantasien* (Frankfurt 1978) over de sociaalpsychologische kenmerken van het nazisme.
- 5) de SPD was half-pacifistisch, maar de andere helft, vooral in de leiding, deed al spoedig mee met de legende dat het leger altijd 'van nazi-smetten vrij' was gebleven. En de KPD glorieerde te veel met het Rode Leger, met inbegrip dus van de rovende en verkrachtende Malinovski- (en andere) legers, om op dit punt geloofwaardig te kunnen zijn.
- 6) Michael Vester, schrijver van *Die Entstehung des Proletariats als Lernprozess* (Frankfurt 1970), leunt in zijn werk stevig aan tegen de al genoemde Edward Thompson (die overigens eveneens domineeszoon is). Een ander boeiend boek uit deze Britse traditie is: Stuart Macintyre, *A Proletarian Science, Marxism in Britain 1917-1933*, Cambridge 1980. Net als Lucas behandelt Macintyre het verschil tussen het 'wetenschappelijke' en het 'ethische' socialisme, maar de laatste legt veel meer nadruk op de eigen wijze waarop de arbeiders dit socialisme aan hun eigen leefwereld aanpasten.
- 7) Annemarie Tröger, 'Die Frau im wesensgemässen Einsatz', in: Maruta Schmidt en Gabi Dietz (red.), *Frauen unterm Hakenkreuz*, München 1985, blz. 161-186.
- 8) Wolfgang Breckheimer, 'Die "Edelweisspiraten"', in: *Arbeiterjugendbewegung in Frankfurt 1904-1945. Material zu einer verschütteten Kulturgeschichte*, Frankfurt 1978, blz. 193-196; Maarten van Dullemen, 'Met een gitaar tegen de nazi's', in: *De Groene Amsterdammer*, 5 mei 1982; Lisette Lewin, 'De gestapo heeft het laatste woord', in: *De Volkskrant*, 1 september 1984.
- 9) Karl Bednarik, *De jonge arbeider van deze tijd. Een nieuw type*, Utrecht 1955, blz. 18-20.

=====